

نقد و نظر در باب کتاب

تاریخ اسماعیلیان قهستان

اثر مرحوم محمد فاروق فرقانی

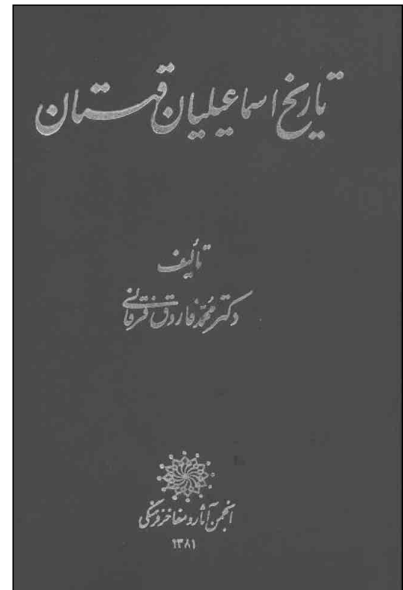
○ دکتر عبدالرسول خیراندیش

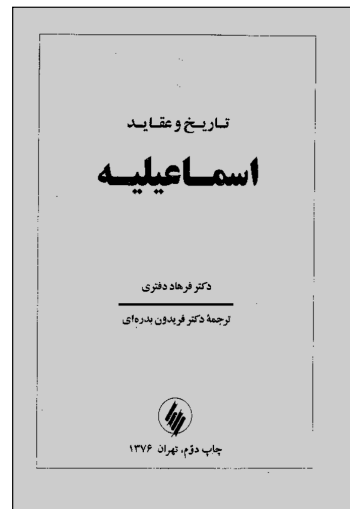
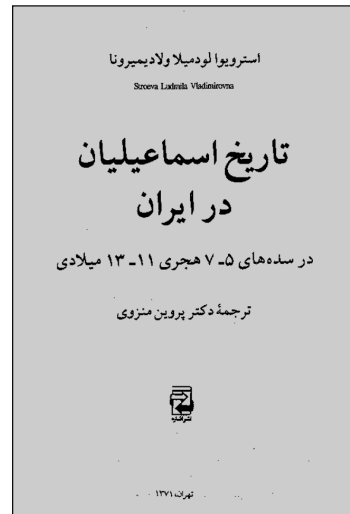
عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز

حشمت و شوکت آن پایان یافته و سطوت و هیبت آن به گذشته تاریخ سپرده شده است. این تلقی موجب شد تا هرچند در عصر مغول، اسماعیلیان شاهد مخاطرات بسیار برای خویش باشند اما بیشترین اخبار نیز درباره‌شان به منابع وارد شود.

پس از آن بار دیگر منابع درباره اسماعیلیان خاموش می‌شوند و حداکثر به تکرار مطالب منابع قبلی می‌پردازند، امامان اسماعیلیه نیز مستور می‌شوند. اما در دوره قاجاریه بار دیگر اسماعیلیان به تکاپو پرداختند. آقاخان محلاتی فرمانروای آنان اسم و آوازه‌ای یافت و سپس با مهاجرت به هند بریتانیا در سطح جهان معروف شد. از آن زمان به بعد مستشرقان به مطالعه در باب اسماعیلیان پرداختند و بعضی از منابع دست اول آنها را شناسایی و معرفی کردند مثل اثر استرن تحت عنوان *ظهور اسماعیلیه در ایران*^۱، اثر برتلس با عنوان *ناصر خسرو و اسماعیلیان*^۲، یا اثر فدایی خراسانی تحت عنوان *هدایة الطالبین* که به وسیله *الکساندر سیمونوف* تصحیح شد.^۳ نیز اثر برنارد لوئیس با عنوان *تاریخ اسماعیلیان*^۴ و اثر *هاچسن* با عنوان *فرقه اسماعیلیه*^۵ که دو اثر اخیر هم در شکل‌گیری دانش جدید ایرانیان از اسماعیلیان اهمیت بسیار داشت و هم مترجم آن دکتر فریدون بدره‌ای را مترادف با شناخت اسماعیلیه کرد. پس از چندی جناب آقای دکتر *فرهاد دفتری* اقدام به انتشار آثاری چون *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*^۶ و *افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فداییان اسماعیلی*^۷ کرد که با ترجمه فریدون بدره‌ای به دست خوانندگان فارسی زبان

رمز و رازی که تاریخ اسماعیلیان ایران را در خود فروبرده بدان جاذبه‌ای خاص بخشیده؛ آنچنانکه کشش پر قدرت سرگذشت این جماعت کوشش‌های فراوانی را برای دریافت تاریخ آنان مصروف خویش ساخته است. اگر در نظر بگیریم که یکبار در زمان *جلال‌الدین حسن نومسلمان* یعنی همان فرمانروای اسماعیلی که از کیش و سنت و جماعت اسماعیلی تبری جست، کتاب‌های بسیاری مشحون از اطلاعات بسیار در باب اسماعیلیان سوزانده شد و سپس با سقوط الموت در سال ۶۵۴ هـ. بار دیگر به دستور *هلاکو* کتاب‌های بسیار دیگری دستخوش آتش گردید و سرانجام سالیان طولانی تعقیب و سرکوب و موارد مکرر تخریب و تاراج مساکن اسماعیلیه، همگی موجب شده است تا هم اطلاعات مستقیم و دست اول و هم نکات دقیق و قابل اعتماد در باب آنان اندک باشد. اما جذابیتی که کسب خبر از احوال اسماعیلیه داشته موجب شده است تا از همان فردای سقوط الموت، دیگران (غیر اسماعیلیان) اقدام به نوشتن تاریخ آنان کنند. جویی در *جهانگشا*^۸، *رشیدالدین در جامع التواریخ*^۹ و *ابوالقاسم کاشانی در زبدة التواریخ*^{۱۰} هر یک مباحثی مفصل در این باب ارائه کرده‌اند، این در حالی است که منابع عصر سلجوقی که روزگار اقتدار و شکوه اسماعیلیان را شاهد بوده‌اند، هرچند اخبار بسیاری در باب آنان منعکس ساخته‌اند اما بطور مستقل بدان‌ها نپرداخته‌اند. در واقع از دید منابع سلجوقی اسماعیلیان معارضانی بر دولت آل سلجوق بوده‌اند. اما منابعی که در عصر مغول پدید آمدند نظر به دولتی (اسماعیلیه) داشتند که

در تمامی تحقیقات و نوشته‌های درباره اسماعیلیان آنچه که بسیار کم رنگ بوده و یا اصلاً دیده نشده دو مفهوم ایرانی بودن و بعدمحلّی دولت و جامعه اسماعیلی (ایران) بوده است. به نظر می‌آید این نقیصه در کتاب «تاریخ اسماعیلیان قهستان» نوشته مرحوم دکتر محمد فاروق فرقانی تا حدود زیادی برطرف شده باشد

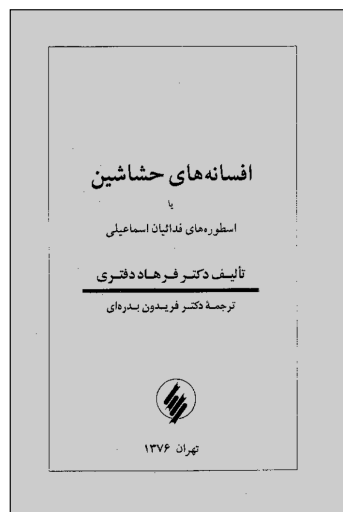
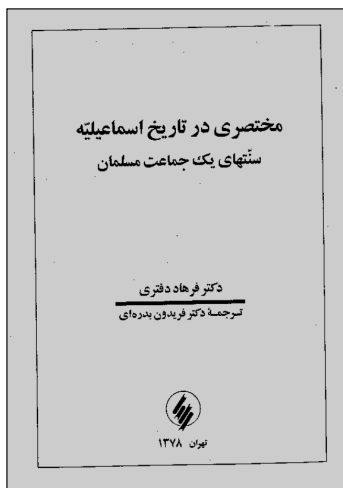
رسید، حوزه چنین مطالعاتی را گسترش داد. همکاری اسماعیلیان در فراهم آمدن چنین تحقیقاتی و نیز دستیابی به اسناد انجدان (روستایی در نزدیکی اراک) که موطن امامان مستور اسماعیلی بوده و نیز عطف توجه به معتقدات اسماعیلی از خلال آثاری که بیشتر مربوط به قرن هفتم هجری است کمک بسیاری به رشد و توسعه این مطالعات کرد. تحقیقات میدانی و پیمایشی نیز کم‌کم مورد توجه قرار گرفت. از جمله دکتر ستوده محقق معروف ایرانی کتاب **قلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز**^{۱۲} را فراهم آورده و پیتر ویلی کتاب **قلاع حشاشین** را طی سفری اکتشافی به کوه‌های البرز تدوین کرد.^{۱۳}

می‌توان بر این سیر تحقیق و تفحص در باب اسماعیلیان آثار دیگری را نیز فهرست کرد. از جمله آثاری که نظر به ماجراجویی و مبارزه‌طلبی اسماعیلیان بخصوص در قهرمان مشهور آنان **حسن صباح** داشته‌اند مانند کتاب **قیام اسماعیلیه (فتنه حسن صباح یا راه بهشت)**، نوشته شاپور آرین‌نژاد^{۱۴}، یا آثاری از **محمد احمدپناهی**^{۱۵} یا **ذبیح‌الله منصوری**^{۱۶} که همگی صورت داستانی دارند. نیز تحقیقات برنارد لویس که بیشتر بحث درباره اسماعیلیه را در مجموعه معتقدات اسلامی و نیز مسائل عصر خلافت دیده است.^{۱۷} همچنین بعضی از تحقیقات نظر بر آن داشته‌اند که اسماعیلیان را در بستری از مبارزات اجتماعی مطرح کنند مانند کتاب **مبارزات ضدفئودالی در ایران؛ اسماعیلیه در گذرگاه تاریخ**، نوشته منصور عزیزی^{۱۸} یا کتاب **تاریخ اسماعیلیان در ایران** نوشته استروویا لودمیلا ولادیمیرونا^{۱۹} در تمامی تحقیقات و نوشته‌ها آنچه که بسیار کم رنگ بوده و یا اصلاً دیده نشده دو مفهوم ایرانی بودن و بعدمحلّی دولت و جامعه اسماعیلی (ایران) بوده است. به نظر می‌آید این نقیصه در کتاب تاریخ اسماعیلیان قهستان نوشته مرحوم دکتر محمد فاروق فرقانی تا حدود زیادی برطرف شده باشد.^{۲۰} وی کار تحقیق درباره این موضوع را در اواخر دهه ۱۳۶۰ ه. ش. آغاز کرد. آن هنگام او دانشجوی دکتری تاریخ بود و این موضوع را به عنوان پایان‌نامه دکتری برگزیده بود. از آنجا که وی بومی منطقه قهستان بود، اطلاعات گسترده‌ای، هم درباره آن منطقه و هم شرایط

فرهنگی و تاریخی آن، داشت. جا دارد در اینجا از حسن خلق، تواضع و سخت‌کوشی وی نیز سخن به میان آوریم. او تعداد زیادی از قلاع ناشناخته منطقه قهستان را دیده بود که فقط نام تعدادی از آنها را در اثر خویش آورده است. برای تکمیل مباحث و مطالب این اثر نیز او که سال‌های آخر عمر را در تهران می‌گذراند و مسئولیت ریاست گروه تاریخ دبیران تاریخ شهر تهران را برعهده داشت سفرهای متعددی به بیرجند و نواحی اطراف آن کرد، در نتیجه اسناد و مدارک دست اول و با ارزشی از اعتقادات و رسوم اسماعیلیه آن دیار و نیز چگونگی پیوند آنها با فرمانروایشان به دست آورد.

طرحی که مرحوم فرقانی در اثر خویش پی‌گیر آن شده ارائه تصویری از اسماعیلیان قهستان از ابتدا تا اکنون است. لذا تلاشی وسیع بکار برده تا خلأهای زمانی ناشی از فقدان اطلاعات و مدارک را پر کند. بدین منظور او به سیر عمومی تاریخ اسماعیلیان ایران با محوریت الموت نگاهی گسترده دارد و همین امر تحقیق او را از صورت یک تاریخ محلی برای قهستان دور می‌سازد. هرچند او چنین هدفی را ندارد اما ارزش اصلی اثر او را باید در ارائه یک تاریخ محلی (قهستان) از اسماعیلیان دانست. از این روست که با نزدیک شدن به یک روش تک‌نگاری از بحثی صرفاً تاریخی فاصله می‌گیرد.

دو فصل اول کتاب که درباره جغرافیای قهستان و نیز تاریخ و عقاید اسماعیلیان است به‌عنوان زمینه بحث او مطرح می‌شوند.^{۲۱} فصل سوم نیز که تاریخ قهستان از طاهریان تا سلجوقیان است^{۲۲} در واقع مدخلی محسوب می‌شود تا در فصل بعدی که فصل چهارم کتاب است به اصل بحث یعنی اسماعیلیان قهستان بپردازد. این تاریخچه تا تسلط مغولان بر قهستان پی‌گیری می‌شود^{۲۳} سپس نویسنده شرحی جالب توجه از اعتقادات و رسوم و نیز معارف و مشاهیر اسماعیلیان قهستان عرضه می‌کند.^{۲۴} در این مبحث او تلاش دارد تا ریشه‌های یک فرهنگ قدیمی‌تر یعنی عصر زرتشتی و مانوی را در بنیادهای فکری و فرهنگی جامعه اسماعیلی قهستان نشان دهد. تاثیر عوامل جغرافیایی، تحولات تاریخی و نیز ستیزه‌جویی و عدالت‌خواهی از مسائلی است که او مستمراً آن را

**طبع حساس و
روح پراحساس
مرحوم فرقانی
درباره زادگاهش
چنان نظاره‌گر بود که
اکنون آن را
تجسم گذشته‌ای
پرماجرا می‌دید**

ترجمه فریدون بدره‌ای، انتشارات فرزانه روز، تهران، ۱۳۷۶.

۱۰ - دفتری، فرهاد: افسانه‌های حشاشین، اسطوره‌های فداییان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره‌ای، انتشارات فرزانه روز، تهران، ۱۳۷۶.

۱۱ - ستوده، منوچهر: قلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز، انتشارات طهوری، تهران، ۱۳۶۲.
۱۲ - ویلی، پیتر: قلعه‌های حشاشین، ترجمه علی محمد ساسی، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۸.

نیز ر. ک نقد این کتاب که ضمن آن منابع دیگری درباره مطالعات اسماعیلی معرفی شده است: نوروززاده چگینی، بهروز، «قلعه‌های حشاشین»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۵۸-۵۹، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، ص ۷۶-۷۰.

۱۳ - آراین نژاد، شاپور: قیام اسماعیلیه (فتنه حسن صباح یا راه بهشت)، امیدوار، تهران، ۱۳۳۶.

۱۴ - محمد احمد پناهی: حسن صباح: چهره شگفت‌انگیز تاریخ، انتشارات حافظ، تهران، ۱۳۶۵.

۱۵ - هر چند این کتاب نوشته پل امیر قید شده اما محتمل است اثر خود منصوری باشد، پل امیر: حسن صباح، ترجمه ذبیح‌الله منصوری، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۶۰.

۱۶ - از جمله کتابهای زیر اثر برنارد لوئیس است O فدائیان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره‌ای، مؤسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱.
O بنیادهای کیش اسماعیلیان (بختی تاریخی در پیدایش خلافت فاطمیان)، ترجمه ابوالقاسم سری، انتشارات ویسمن، تهران، ۱۳۷۰.

۱۷ - عزیزی، منصور: مبارزات ضدفقوئالی در ایران (اسماعیلیه در گذرگاه تاریخ)، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۵۹.

۱۸ - استرویوالود میلادولادمیرونا: تاریخ اسماعیلیان در ایران در سده‌های ۵-۷ هجری، ترجمه پروین منزوی، نشر اشاره، تهران، ۱۳۷۱.

۱۹ - فرقانی، محمدفاروق: تاریخ اسماعیلیان قهستان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۱.
۲۰ - همان، ص ۳۱ به بعد و ص ۸۵ به بعد.

۲۱ - همان، ص ۱۵۵ به بعد.

۲۲ - همان، ص ۲۰۷ به بعد.

۲۳ - همان، ص ۳۱۱ به بعد.

۲۴ - همان، ص ۲۸۹ به بعد.

پی‌گیری می‌کند. برشمردن اسامی روستاها و نیز قلاع اسماعیلیه و وضعیت فعلی آنها پیوند گذشته و حال آن سامان را بهتر و بیشتر بازگو می‌کند. درواقع طبع حساس و روح پراحساس مرحوم فرقانی درباره زادگاهش چنان نظاره‌گر بود که اکنون آن را تجسم گذشته‌ای پرماجرا می‌دید.

آخرین مبحث این کتاب ارائه فهرستی با شرحی کوتاه از سلسله امامان اسماعیلیان تا اکنون و پیوند موقعیت آنان با بقایای اسماعیلیان قهستان است.^{۳۳}

متأسفانه مرگ ناپهنگام دکتر فرقانی در بهمن ماه سال ۱۳۷۶ به او فرصت نداد تا اثر خویش را از قالب یک رساله بطور کامل مبدل به کتاب کند و در نتیجه اثر فعلی با نواقصی چون فقدان عکس و نقشه همراه است. اما در هر حال ضمن ارج نهادن بر زحمات آن سعید فقید و اثر ارزنده‌ای که برجای گذاشته، امید است اقدام شایسته انجمن آثار و مفاخر برای چاپ این اثر مورد توجه اهل تحقیق قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱ - جونبی، عطاملک: جهانگشا، تصحیح محمد قزوینی، انتشارات بریل، لیدن، ۱۹۳۱، ج سوم.

۲ - رشیدالدین فضل‌الله همدانی: جامع‌التواریخ، تصحیح بهمن کریمی، انتشارات اقبال، تهران، بی‌تا، ج ۱ و ۲.

۳ - کاشانی، ابوالقاسم: زبدة‌التواریخ، به اهتمام محمدتقی دانش‌پژوه، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۶.

۴ - استرن، س، م: ظهور اسماعیلیه در ایران، ترجمه سیدحسین نصر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۰.

۵ - برتلس، آی: ناصرخسرو و اسماعیلیان، ترجمه یحیی آربین‌پور، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۱.

۶ - خراسانی، زین‌العابدین: هدایة الطالبین یا تاریخ اسماعیلیه به اهتمام الکساندر سیمنوف، اساطیر، تهران، ۱۳۶۲.

۷ - لوئیس، برنارد: تاریخ اسماعیلیان، ترجمه فریدون بدره‌ای، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۲.

۸ - هاچسن: فرقه اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، کتابفروشی تهران، چاپ دوم، ۱۳۴۶.

۹ - دفتری، فرهاد: تاریخ و عقاید اسماعیلیه،